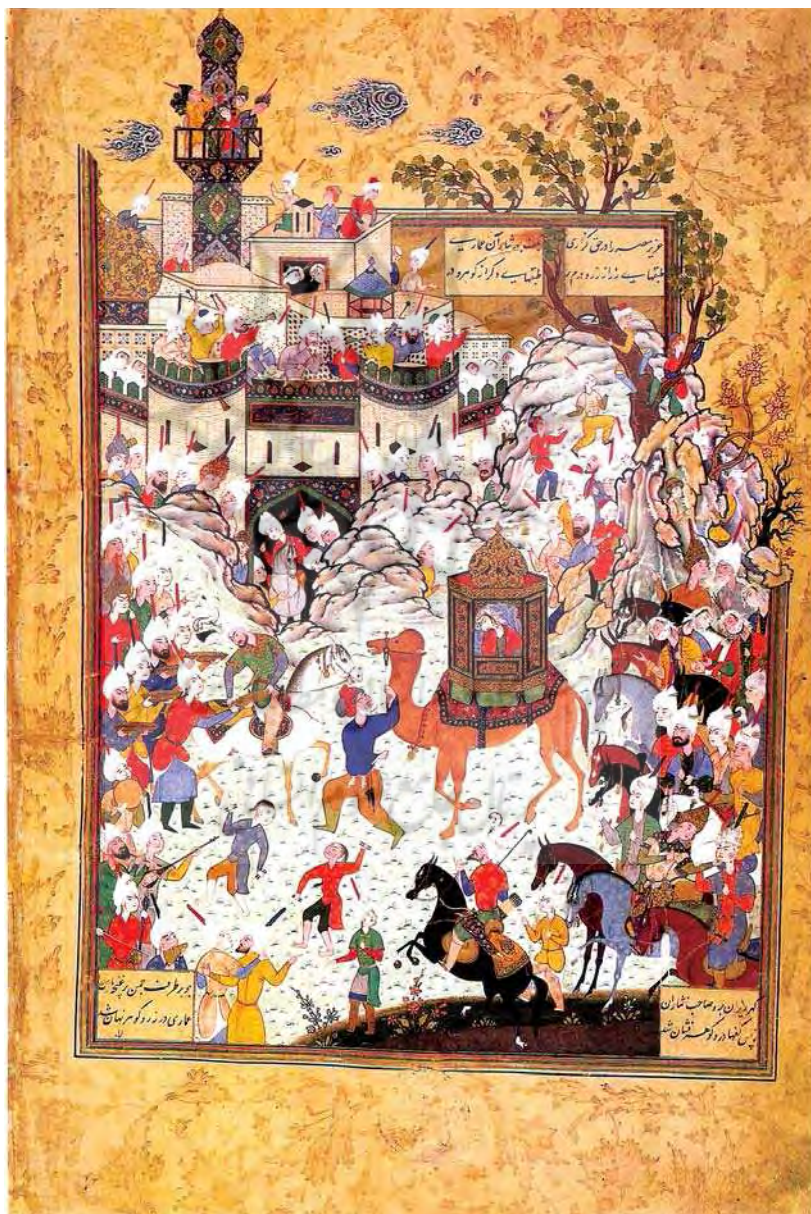

معرفی و تحلیل نقوش ابنیه در
نگاره‌های منظومه یوسف و زلیخا
از نسخه هفت‌اورنگ جامی مکتب
مشهد

نگاره ورود عزیز و زلیخا به مصر
و استقبال مصریان از ایشان،
مأخذ: شروسیمپسون ۴۶.

معرفی و تحلیل نقوش ابنیه در نگاره‌های منظومه یوسف و زلیخا از نسخه هفت اورنگ جامی مکتب مشهد*

آذر جهان یار** * خشیار قاضی زاده***

تاریخ دریافت مقاله: ۹۵/۱/۱۵

تاریخ پذیرش مقاله: ۹۶/۷/۱۷

چکیده

نسخه هفت اورنگ جامی در گالری فریر و اشنگتن وجود دارد و شامل هفت منظومه است. یکی از این منظومه‌ها، منظومه یوسف و زلیخاست که ۶ مجلس از این داستان مصور شده است. با توجه به تنوع و گستردگی نقوش روی ابنیه نگاره‌های منظومه یوسف و زلیخا، لزوم شناسایی و دسته بندی این نقوش احساس شد تا برای علاقمندان و پژوهشگران آینده مورد استفاده قرار گیرد. هدف پژوهش حاضر شناسایی و معرفی انواع نقوش روی ابنیه نگاره‌های منظومه یوسف و زلیخا از نسخه هفت اورنگ جامی گالری فریر و اشنگتن، مکتب مشهد است و در صدد است نقوش به کار رفته روی بناها را از لحاظ هماهنگی و ارتباط در نوع و نحوه قرارگیری در کنار هم در فضای کلی روی بنای هر نگاره مورد بررسی قرار دهد. به همین سبب در این پژوهش، انواع نقوش روی بناهای نگاره منظومه یوسف و زلیخا از نسخه هفت اورنگ جامی مورد بررسی قرار گرفته و به تفصیل توضیح داده شده است. این تحقیق شامل سوالات زیر است:

۱. نقوش به کار رفته در ابنیه‌های منظومه یوسف و زلیخا از نسخه هفت اورنگ جامی مکتب مشهد از کنار هم قرار گرفتن و تکرار چه نقوشی بوجود آمده اند؟
 ۲. در ترکیبات به کار رفته در نقوش ابنیه‌های منظومه یوسف و زلیخا از نسخه هفت اورنگ جامی چه عواملی باعث ایجاد هماهنگی در فضای کلی اثر شده است؟
- روش تحقیق این مقاله توصیفی - تحلیلی و شیوه جمع آوری اطلاعات کتابخانه‌ای است. نتایج بررسی حاکی از این است که نگارگران، در منظومه یوسف و زلیخا برای تزئین بناها از کنار هم قرار گرفتن و تکرار نقوش متنوع واقع‌گرا و انتزاعی بهره برده‌اند و این نقوش را به کمک عامل رنگ به گونه‌ای کنار هم قرار داده‌اند که با وجود اندازه‌های متنوع آنها باهم هماهنگ و متناسب شده‌اند.

واژگان کلیدی

هفت اورنگ، مکتب مشهد، منظومه یوسف و زلیخا، نقش.

* این مقاله برگرفته از پایان نامه کارشناسی ارشد آذر جهان یار با عنوان «معرفی انواع نقوش به کار رفته در عمارت‌های نسخه هفت اورنگ جامی مکتب مشهد» به راهنمایی نویسنده دوم است.

Email: azar1788@gmail.com

** کارشناس ارشد صنایع دستی دانشگاه سوره، شهر تهران، استان تهران

Email: khashayarghazizadeh@yahoo.com

*** استادیار دانشگاه شاهد، شهر تهران، استان تهران (نویسنده مسئول)

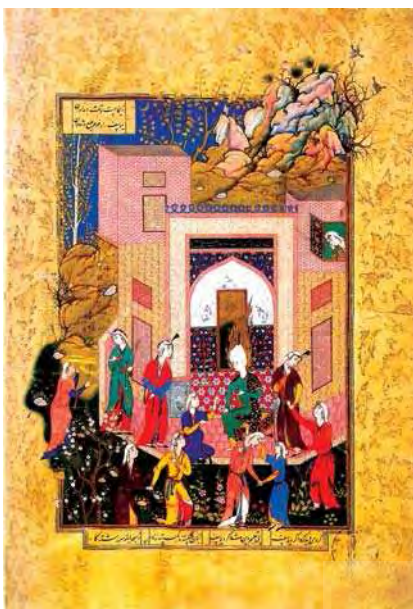
مقدمه

از دیرباز نگارگری و ادبیات پیوندی عمیق با فرهنگ و هنر ایران داشته است و سفارش نسخه‌های نفیس و زیبا از اشعار کلاسیک از سوی دربار و حکام زمانه موجب استحکام پیوند بین هنرهای ادبی و بصری شده است. در سال ۹۶۴ (ق) ابراهیم میرزا (برادرزاده شاه طهماسب صفوی) به حکومت خراسان گماشته شد. این شاهزاده جوان کارگاهی در مشهد برپا کرد و علاوه بر هنرمندان مقیم خراسان تعدادی از استادان مکتب تبریز را به خدمت گرفت. مهم‌ترین نسخه مصوری که در این کارگاه تدوین شد، هفت اورنگ جامی بود. تصاویر کتاب مزبور توسط نقاشان مختلف اجرا شده‌اند. از منظومه‌های عاشقانه در آن می‌توان به یوسف و زلیخا اشاره کرد هفت اورنگ در بین سروده‌های عبدالرحمن جامی مهم‌ترین و به یادماندنی‌ترین منظومه اوست و نسخه دست نویس هفت اورنگ جامی موجود در گالری فریر واشنگتن نمونه بارزی است از نتایج شگفت‌انگیز وحدت بین شعر، نگارگری و حمایت دربار در ایران و به حق نگاره‌های هفت اورنگ جامی فریر را می‌توان غنی‌ترین اثر تصویری دانست که با الهام از هفت اورنگ جامی تا امروز نقاشی شده است. این نسخه طی دهه‌های ۹۷۲-۹۶۳ ه ق (۱۵۶۵-۱۵۵۶ م) در زمان سلطان ابراهیم میرزا، شاهزاده جوان از سلسله صفوی، خطاطی، تذهیب و نگارگری شده است. کتابت این مجموعه نفیس در مشهد آغاز و در هرات به اتمام رسید. در این کتاب در دفتر دوم، شش مجلس از داستان قرآنی «حضرت یوسف» توسط هنرمندان آن زمان در کارگاه سلطنتی مشهد مصور شده است. متن حاضر کوششی است در تدوین و معرفی نقوش به کار رفته روی پناهای نگاره‌های منظومه یوسف و زلیخا از این نسخه ارزشمند. با توجه به این که نقوش در نگاره‌های این منظومه، قسمت وسیعی را به خود اختصاص داده‌اند، امید است شناسایی و معرفی نقوش روی پناهای این نگاره‌ها و نحوه قرارگیری آنها کنار هم، زمینه گسترده‌ای از ترکیبات فاخر و پیچیده نقوش به کار رفته در نگارگری مکتب مشهد را پیش روی علاقمندان این هنر قرار دهد. این مقاله در صدد پاسخگویی به پرسشهای زیر است:

۱. نقوش به کار رفته در ابنیه‌های منظومه یوسف و زلیخا نسخه هفت اورنگ مکتب مشهد از کنار هم قرار گرفتن و تکرار چه نقوشی بوجود آمده‌اند؟
۲. در ترکیبات به کار رفته در نقوش ابنیه‌های منظومه یوسف و زلیخا نسخه هفت اورنگ چه عواملی باعث ایجاد هماهنگی در فضای کلی اثر شده است؟

روش تحقیق

این پژوهش، پژوهشی بنیادی با ماهیت توصیفی-تحلیلی بوده و دارای رویکرد کیفی می‌باشد. مطالعات و روش گردآوری اطلاعات کتابخانه‌ای بوده و ابزار آن استفاده از

تصویر ۱. حضرت یوسف و ندیمان زلیخا، مأخذ: شروسیمپسون، ۴۴

فیش‌برداری می‌باشد. از ۶ نگاره منظومه یوسف و زلیخای نسخه هفت اورنگ جامی در گالری فریر واشنگتن، ۴ نگاره دارای بنا بوده‌اند که جامعه آماری این پژوهش را تشکیل می‌دهند و مورد تجزیه و تحلیل کیفی قرار گرفته‌اند.

پیشینه تحقیق

۱. مقاله‌ای با عنوان «هفت اورنگ جامی (به روایت تصویر) سلسله الذهب، یوسف و زلیخا، سبحة الأبرار» تألیف مهدی حسینی، چاپ شده در شماره ۶، کتاب ماه هنر، این مقاله به بررسی نگاره‌های هفت اورنگ جامی فریر از منظر ترکیب‌بندی و ساختارشان پرداخته است.
۲. منیره شعبان پور در مقاله‌ای با عنوان «مکتب نگارگری هرات و هفت اورنگ». ماه هنر، ۱۳۸۲، ش ۶۳/۶۴، به مکتب هرات و ویژگیهای آن پرداخته است و نگاره‌های یوسف از هفت اورنگ را معرفی کرده است.
۳. مقاله‌ای با عنوان «بررسی ساختار تصویری و طراحی (دیزاین) کتب کهن شاهنامه بایسنغری و هفت اورنگ جامی» تألیف مصطفی ندرلو و مریم پورعلی اکبر، چاپ شده در فصلنامه مدرس هنر ۱۳۸۶، این مقاله به تجزیه و تحلیل برگزیده‌ای از نگاره‌های دو اثر نفیس و ماندگار شاهنامه بایسنغری و هفت اورنگ جامی از لحاظ زیبایی‌شناسی هنری و ادبی و ارتباط آن از نقطه نظر ساختار و محتوا و شیوه صفحه آرایی می‌پردازد.
۴. مقاله‌ای با عنوان «چالش ساختار و معنا: خوانش و اساز از نگاره (بیرون آوردن یوسف از چاه)» تألیف فریده آفرین، چاپ شده در شماره ۱۶، سال هشتم، فصلنامه باغ نظر، بهار ۱۳۹۰، تهران: این مقاله به بررسی نگاره‌ای

نقوش موجود روی بنای نگاره			

به بررسی زندگی این شاهزاده صفوی پرداخته است.

معرفی نسخه هفت اورنگ جامی و بخش‌های آن

«جامی هفت اورنگ را در اواخر عمرش آفریده است. یعنی در حدود سالهای ۸۹۲-۸۷۵ ه ق (۱۴۷۲-۱۴۸۶ م) زمانی که جامی در سنین ۷۲-۵۸ بوده، به نظم در آمده است» (افصح زاده، ۱۳۷۸، ۲۰۷). «جامی مقدمات پنج مثنوی به اسلوب خمسه نظامی و امیر خسرو دهلوی تألیف نمود. سپس دو مثنوی دیگر بر آن افزود و آن را هفت اورنگ نامید» (حسینی، ۱۳۸۵، ۱).

هفت اورنگ ابراهیم میرزا، شامل بخشهای زیر است:

- «سلسله الذهب» شامل سه دفتر و مجموعاً ۶ تصویر:
- «یوسف و زلیخا» شامل ۶ تصویر، ۹۶۴ ه ق (۱۵۵۷ م)، قزوین، خطاط: محب علی.
- «سبحة الاسرار» شامل ۵ تصویر، ۹۶۳ ه ق (۱۵۵۶ م)، خطاط: شاه محمود نیشابوری.
- «سلامان و آیسال» شامل ۲ تصویر، ۹۶۸ ه ق (۱۵۶۱ م)، خطاط: عیسی ابن عشرتی.
- «لیلی و مجنون» شامل ۳ تصویر، ۹۷۲ ه ق (۱۵۶۵ م)، خطاط: محب علی.
- «خردنامه اسکندری» شامل ۳ تصویر.

مشخصات هفت اورنگ جامی مکتب مشهد

مشخصات کلی نسخه هفت اورنگ جامی به شرح زیر است: شروع کتابت: ۹۶۳ ه ق (۱۵۵۶ م). خاتمه کتابت: ۹۷۲ ه ق (۱۵۶۵ م). مکتب مشهد، تعداد صفحات: ۳۰۰ برگ، خط: نستعلیق، شمس‌آغاز و خاتمه کتاب: ۹ برگ. ابعاد: ۳۴۵ - ۲۳۴ م م، تعداد نگاره‌ها: ۲۸ برگ (حسینی، ۱۳۸۵، ۶). مثنوی هفت اورنگ در قرن دهم (۵ ق.) به همت سلطان ابراهیم میرزا توسط هنرمندان آن زمان مصور شد. در این کتاب در دفتر دوم، شش مجلس از داستان

از مجموعه هفت اورنگ جامی فریر به نام (بیرون آوردن یوسف از چاه) می‌پردازد و می‌کوشد ضمن تجزیه و تحلیل این نگاره آن را بر مفاهیم اصلی و اساسی دریدا مورد انطباق قرار دهد و در این زمینه به معانی و مفاهیم جدید و مهمی که در دو موضوع دلالت و روایت دسته‌بندی می‌شوند، دست یابد.

۵. صفورا نایب پور در مقاله «بررسی نمادین ساختار و موقعیت پیکره «حضرت یوسف» در نگاره‌های منظومه یوسف و زلیخا هفت اورنگ ابراهیم میرزا» در کنفرانس International Conference on Architecture, Urbanism, Civil Engineering, Art, Environment Future Horizons & Retrospect ICAUCAE 6102 7 March 6102, Tehran, Iran, Institute of Art and Architecture (SID) ساختار و موقعیت پیکره «حضرت یوسف» را در نگاره‌های منظومه یوسف و زلیخا هفت اورنگ ابراهیم میرزا مورد بررسی قرار داده است.

۶. حبیب‌الله صادقی در مقاله‌ای با عنوان «بررسی ویژگی‌های تصویری نگاره‌های هفت اورنگ جامی در مکتب نگارگری مشهد عصر صفوی»، همایش ملی نقش خراسان در شکوفایی هنر اسلامی (سال: ۱۳۹۴)، به تحلیل برخی از نگاره‌های هفت اورنگ پرداخته است و ویژگی‌های بصری این نگاره‌ها را مشخص کرده و تاثیر نسخه هفت اورنگ بر مکاتب نگارگری هم عصر و بعد از آن را بررسی کرده است.

۷. احمد شعبانی در مقاله «شرح احوال شاهزاده ابوالفتح سلطان ابراهیم میرزا و بررسی کتابخانه وی»، مجله: دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه اصفهان پاییز و زمستان ۱۳۸۲ - شماره ۳۴ و ۳۵ علمی-پژوهشی، صفحه ۲۳۷ تا ۲۴۸، ضمن اشاره به شأن و جایگاه سلطان ابوالفتح ابراهیم میرزا، به شرح بروز تفکرات هنری او و نقش و موجودیت کتابخانه سلطنتی وی در رشد آثار پژوهشی و ارتقای فرهنگ و تمدن ایرانی پرداخته و نیز با دقت در متون،

تصویر ۲. نگاره ورود عزیز و زلیخا به مصر و استقبال مصریان از ایشان، مأخذ: همان: ۴۶.

و لباس‌های نگاره‌ها استفاده شده است. نقوش هندسی که به صورت جداگانه یا ترکیب با نقوش گیاهی مورد استفاده قرار می‌گیرند و در واقع همان گره چینی‌ها به شمار می‌آیند که در فضاهای معماری سنتی به وفور دیده می‌شوند، در آثار نگارگری نیز در فضاهای معماری توسط هنرمندان نقاش کشیده شده است (فتوت، ۱۳۸۵، ۵۳). نقوشی که روی بناهای نگاره‌های نسخه هفت‌اورنگ به کار رفته است شامل: اسلیمی، ختایی، تشعیر، خط (نوشتار)، گره چینی، آجرکاری.

تحلیل نقوش در ابنیه نگاره‌های منظومه یوسف و زلیخای هفت اورنگ

«نگاره حضرت یوسف (ع) و برپایی جشن باشکوه عروسی» مجلس ششم از دفتر دوم (اورنگ دوم) از مجموعه هفت اورنگ جامی فریر است. اندازه صفحه ۳۴۵×۲۳۴ م م و اندازه نگاره ۲۷۰×۱۹۴ م م است. این نگاره منسوب به شیخ محمد است «حسینی، ۱۳۸۵، ۱۱». نگاره در کادری عمودی جای گرفته است «در این نگاره مانند اغلب نگاره‌های سنتی ایران، این هندسه است که نقش اساسی را در ترکیب‌بندی ایفا می‌کند. سطوح هندسی: عمودی، افقی، اریب و دایره، گاهی سرد و زمانی گرم، در بخشی منقوش و در قسمتی مزین به آجرچینی، گره‌سازی و یا کاشی کاری سرتاسر نگاره را در بر گرفته است». به طور کلی رنگهای به کار برده شده، به لحاظ مقدار آن دارای تعادل و توازنی بی‌نظیر می‌باشند. رنگهای سرد و گرم با کنتراست محاسبه شده‌ای در کنار هم قرار گرفته‌اند و شدت رنگهای به کار برده شده نیز با انتخابی مناسب در کنار هم، در جهت تشکیل شکل‌های هندسی و تفکیک فرم‌ها از یکدیگر و در نهایت نمایان شدن بهتر آن، پیش رفته است. بدین ترتیب نگارگر ترکیب‌بندی فعال و متناسبی را ایجاد کرده است. تیرگی‌ها و روشنی‌های به کار برده شده در تصویر نیز، بسیار با دقت انتخاب شده و تعادلی شگفت‌انگیز را ایجاد کرده‌اند.

قرآنی «حضرت یوسف» توسط هنرمندان آن زمان در کارگاه سلطنتی مشهد مصور شده است. قصه شورانگیز یوسف و زلیخا^۱، مثنوی پنجم هفت‌اورنگ جامی است و نه تنها از شورانگیزترین اثرهای جامی، بلکه از دلرباترین اثرهای ادبیات کلاسیک فارسی و تاجیک بوده، در تاریخ من‌بعده ادبیاتهای شرق تاثیر قوی رسانده است (افصح زاده، ۲۱۳-۲۱۴). از خصوصیات مهم نگاره‌های این نسخه می‌توان به نظرات پاکباز و اشرفی استناد نمود.

«در نقاشی‌های این سبک تاکید رنگی و ریتم متنوع خطوط و لکه‌های سفید حالتی پر جنبش به صحنه بخشیده‌اند، خط‌های نرم و منحنی به وضوح برتری یافته‌اند، جوانهای لاغر با گردن بلند و چهره گرد، صخره‌های قطعه قطعه و درختان گره‌دار کهنسال ظاهر شده‌اند. شخصیت‌هایی که هیچ ارتباطی با موضوع داستان ندارند جای با اهمیتی را در صحنه اشغال کرده‌اند، با حذف پس زمینه و نماهای پشت صحنه عرصه وسیع‌تری برای عمل انسانها به وجود آمده است، گهگاه نیز به سبب کشش عناصر به سوی حاشیه‌ها ساختار مستحکم تصویر از بین رفته است» (پاکباز، ۱۳۸۰: ۹۴). در این نگاره‌ها که تلفیقی از کارهای مکتب تبریز و آثار اجرا شده در سبکی جدیدند، عناصر مستقل سبک نو و خصوصیات مشخصه نقاشی تبریز در کنار هم به منصفه ظهور رسیده‌اند. اینها همه حاکی از دوره انتقال و زمان شکل‌گیری سبک جدید بر اساس ترکیب هنر نقاشی تبریز با سنت‌های استادان دیگر شهرها و به ویژه خراسان، هرات و مشهد است (اشرفی، ۱۳۸۴: ۱۱۰).

تعریف نقوش

نقش، شکل، زمینه، تصویر (خواه واقعی یا انتزاعی)؛ نقشمایه (موتیف)، عنصری تزئینی و برگرفته از طبیعت و ذهن پویای هنرمند که بازتاب اعتقاد و اندیشه او است (اعظم زاده، ۱۳۹۲: ۱۳۲). در دایره المعارف هنر روئین پاکباز آمده که: نقشمایه (موتیف)، مایه اصلی و بارز در یک اثر هنری، عنصر یا ترکیبی از عناصر بصری که در یک ترکیب‌بندی تکرار می‌شود و در بیان هنرمند برجستگی و ویژگی دارد. در بررسی نگاره‌های ایرانی به دو دسته نقوش بر می‌خوریم:

۱. نقوش واقع‌گرا، ۲. نقوش انتزاعی.

نقوش واقع‌گرا، نقوشی هستند که به طور طبیعی در پیرامون ما مشاهده می‌شوند و هیچگونه ساده‌سازی در آن صورت نگرفته است. مانند گرفت و گیرها که شکار و درگیری وحوش با حیوانات ضعیف‌تر است و همچنین انواع نقوشی که در آثار نگارگری به عینه در طبیعت می‌توان مشاهده نمود. نقوش انتزاعی شامل دو دسته می‌شوند: نقوش منحنی و نقوش هندسی. نقوش منحنی شامل نقوش اسلیمی و ختایی‌هاست که در زیراندازها، فرش‌ها

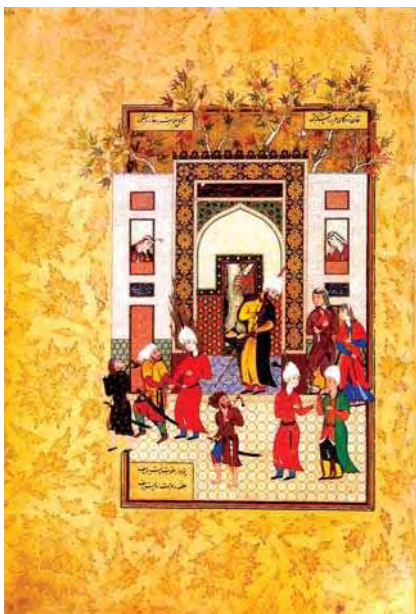
۱. «داستان یوسف در سیصد و چهارده هجری به اندازه‌های بلند آوازه شد و مردم آن روزگار شوق دانستن وقایع یوسف را خواهان شده بودند که شعرائی مانند ابوالمؤید بلخی، گرگانی، ناظم هروی، جامی، مسعود قمی و بسیاری دیگر این داستان را به شعر آورده‌اند.» (مدرس گیلانی، ۱۳۸۶، ۳۲). حجم این مثنوی ۴۰۰ بیت است (افصح زاده، ۱۳۸۰: ۱۲۷).

نقوش موجود روی بنای نگاره					

اندازه نگاره ۲۱۶×۱۴۰ م است. این نگاره منسوب به شیخ محمد مصور است» (حسینی، ۱۳۸۵: ۱۰). دستخط ریز شیخ محمد در یکی از آجرهای سمت چپ رواق مرکزی، نشان می‌دهد که او بیت را نقاشی کرده است. واژه «نقاش» در انتهای نام او می‌تواند بدین معنا باشد که شیخ محمد تمام نگاره‌رطراحی و نگاره‌کرده است» (سیمپسون، ۱۳۸۲: ۴۶). نگاره دارای کادری عمودی است که تنها سمت چپ کادر توسط بنای قصر زلیخا شکسته شده و او از کادر بیرون زده است. به طور کلی رنگ‌های به کار برده شده، به لحاظ مقدار آن دارای تعادل و توازنی بی‌نظیر می‌باشند. این تعادل در رنگ‌های سرد و گرم نیز حس می‌شود، تیرگی‌ها و روشنایی‌های به کار برده شده در تصویر نیز، بسیار با دقت انتخاب شده و تعادلی شگفت‌انگیز را ایجاد کرده‌اند. تزئینات این نگاره، با ظرافت و پرکاری تمام، نقش بسته‌اند که شامل لباس‌ها، تزئینات بنا و حتی برگهای درختان می‌باشد. «اگرچه شیخ محمد، در این نگاره، از انواع گره‌ها برای تزئین عمارت سود برده است، ولی به لحاظ پیچ و تاب خطوط لباس، فواصل و نیز محل استقرار هر یک از آنها، ایستایی متقارن و شکل هندسی تزئینات خنثی شده و اثری پویا به وجود آورده است» (حسینی، ۱۳۸۵: ۱۰). این بنا شامل قصر زلیخاست، که به صورت قرینه است. صحن بیرونی دارای گره هندسی هشت و چهار لنگه با زمینه مربع و به رنگ زمینه گرم روشن است که با خط‌های اگر کشیده شده است. این قسمت به صورت تک رنگ انتخاب شده تا کار شلوغ جلوه نکند. رنگ گرم صحن بیرونی در کنار رنگ سرد ایوان محراب یک تضاد سرد و گرم بوجود آورده است. ایوان محراب به رنگ آبی با گره هندسی موج با زمینه مستطیل است. اندازه گره‌ها تقریباً متناسب با هم هستند که باعث یکنواختی در نگاره است. دیوار محراب شامل کاشیکاری‌هایی با نقش گره هندسی شش و شمسه، به رنگ سبز و نارنجی است، دو رنگ مکمل استفاده شده‌اند که در عین حال تضاد سرد و گرم هم دارند. یک حاشیه به رنگ مشکی با گل‌های ختایی در بالای این گره‌ها و اطراف ورودی زیر محراب قرار دارد. گل‌های ختایی با رنگ مشکی

تزئینات این نگاره با ظرافت و پرکاری تمام، نقش بسته‌اند که شامل لباس‌ها و سایه بان‌ها، زیراندازها و کاشی کاری و گره‌های بنا می‌باشد (همان). جشن در ایوانی مجلل برپا شده است. رواق ایوان شامل یک پایه ستون آجرکاری، به رنگ آجری است که به صورت چپ و راست است که با تنالیه رنگی از هم جدا شده‌اند. دیوار زیر طاق، شامل کاشی کاری با گره هندسی شش و شمسه، به رنگ سبز و نارنجی است که دو رنگ مکمل هستند. زمینه لاجورد لچک‌ها، با طلایی داخل قاب‌های اسلیمی سبز رنگ، تضاد رنگی بوجود آورده که باعث هماهنگی رنگها شده است. نقوش ختایی روی زمینه لاجورد به خوبی می‌درخشند و نقوش اسلیمی و ختایی در کنار هم به خوبی قرار گرفته‌اند و با هم هماهنگ شده‌اند. کتیبه‌ای با زمینه مشکی به خط نستعلیق طلایی بالای لچک‌ها قرار دارد. لبه بالایی دیوار رواق، به رنگ طلایی با نقوش ختایی رنگارنگ است. رنگ طلایی باعث شده که گل‌های ختایی در این زمینه به خوبی مشخص باشد. پایه دیوار سمت چپ رواق شامل گره هندسی شش داوودی و به رنگ خاکستری است. تنه دیوار دارای آجرکاری ساده اگر است که این دو رنگ با هم تضاد سرد و گرم ایجاد کرده‌اند. رنگ خاکستری باعث هماهنگی بین رنگ لباس‌های دو طرف ستون شده است. روی این دیوار دو پنجره وجود دارد، یکی عمودی با نقش گره چینی شش داوود و پنجره کوچک بالا دارای گره چینی شش دواتی با شبکه مربع است. به علت وجود رنگ‌های آجری و نارنجی، نگاره محیطی گرم دارد. در این نگاره، رنگ‌های قهوه‌ای پایه ستون و آجری حاشیه اطراف رواق، به همراه آجری لبه آن با هم تنالیه رنگی دارند و رنگها به خوبی با هم هماهنگ شده‌اند. نقوش روی پنجره‌های گره چینی، ریز و شلوغ هستند و برای ایجاد تعادل دیواری که پنجره‌ها روی آن قرار دارد به صورت ساده و تک رنگ انتخاب شده است.

«نگاره شهادت کودک بر معصومیت حضرت یوسف (ع) مجلس پنجم از دفتر دوم (اورنگ دوم) از مجموعه هفت اورنگ جامی فریر است. «اندازه صفحه ۲۴۵×۲۳۴ م م و

تصویر ۳. شهادت کودک بر معصومیت حضرت یوسف (ع)، مأخذ: همان: ۴۶.

هفت‌اورنگ جامی فریر است. «اندازه صفحه ۲۳۴×۳۴۵ م م و اندازه نگاره ۱۹۵×۲۹۱ م م است. این نگاره منسوب به شیخ محمد است» (حسینی، ۱۳۸۵، ۹). نگاره دارای کادری عمودی است که قاب جدول کشی شده آن از بالا، گوشه سمت راست شکسته شده است. این نگاره شامل دروازه ورودی شهر است که در بین صخره‌ها قرار گرفته است و پشت این دروازه قسمتی از بناهای شهر دیده می‌شود که شامل گنبد و مناره و چند ساختمان دیگر است. دروازه به شکل قرینه است. رنگ لاجورد لچک‌های ورودی و رنگ سبز لبه ورودی باهم تنالیده رنگهای سرد ایجاد کرده‌اند و با هم هماهنگ شده‌اند. رنگ گرم روشن دیوار دروازه

تضاد رنگی ایجاد می‌کنند. لچک‌ها به رنگ فیروزه‌ای با اسلیمی‌هایی به رنگ نارنجی و گل‌های ختایی است. رنگ نارنجی اسلیمی‌های تو پر، روی زمینه فیروزه‌ای لچک‌ها با هم مکمل رنگی زیبایی را بوجود آورده‌اند و با هم تضاد سرد و گرم دارند. کتیبه بالای لچک‌ها، به رنگ زمینه مشکی با خط نستعلیق به رنگ نارنجی است. تضاد رنگ مشکی با رنگ نارنجی بسیار زیباست. پایه ستون‌های محراب، آجرکاری ساده و به رنگ قهوه‌ای است که رنگی گرم است و کنار آبی صحن محراب باعث ایجاد تعادل در کار شده است. رنگ لاجورد حاشیه اطراف محراب با رنگ ترنج‌های طلایی، با هم تضاد سرد و گرم دارند. رنگ سبز پایه دیوارها، با رنگ قهوه‌ای پایه ستون‌ها با هم هماهنگ شده‌اند. ستون‌ها شامل زمینه لاجورد و ترنج‌هایی به رنگ طلایی که نقوش ختایی در آنها وجود دارد، رنگ طلایی با رنگ لاجورد هم تضاد رنگی و هم هماهنگی چشم نوازی را بوجود می‌آورد. رخ نماها به رنگ مشکی است با گل‌های ختایی که این تضاد رنگی باعث جلوه بیشتر گل‌های ختایی می‌شود. در قسمت چپ و راست بنای محراب، پایه دیوار به رنگ سبز روشن با گره هندسی شش‌ش داوودی است. یک پنجره عمودی با گره چینی شش و شمشه و بالای آن کتیبه کوچکی به رنگ زمینه لاجورد با خط نستعلیق به رنگ سفید قرار دارد که در اینجا نیز تضاد رنگی باعث زیبایی می‌شود. بالاتر بالکنی وجود دارد که لبه آن گره چینی هشت و مربع است و بالای آن نیز پنجره‌ای با نقش گره چینی شش‌دواتی قرار دارد.

تصویر ۳. ورود عزیز و زلیخا به مصر و استقبال مصریان از ایشان

«نگاره «ورود عزیز و زلیخا به مصر و استقبال مصریان از ایشان» مجلس اول از دفتر دوم (اورنگ دوم) از مجموعه

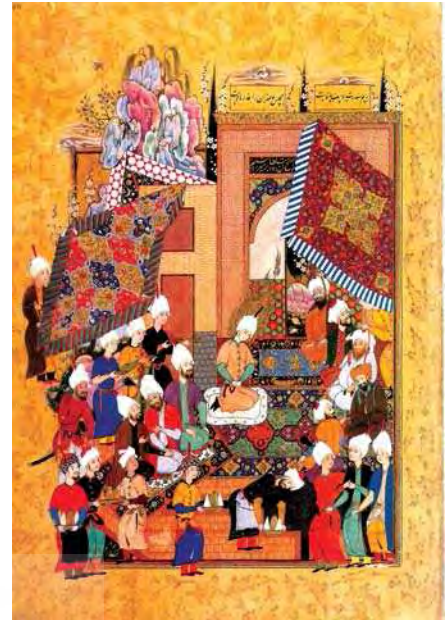
جدول ۳. جزئیات تصویر ۳، مأخذ: همان.

نقوش موجود روی بنای نگاره		
		
		

در کار شده است. در قسمت بالای ورودی، کتیبه‌ای به خط نستعلیق، به رنگ نارنجی روی زمینه لاجورد وجود دارد. رنگ نارنجی خط، روی زمینه لاجورد باعث دیدن بیشتر خط شده است. لبه بالای دیوارها حاشیه تزئینی به رنگ لاجورد با نقش ختایی و گل‌های رنگی است. رخ بام‌های بالای ورودی به رنگ مشکی و گل‌های شاه عباسی رنگارنگ است. رخ بام‌های بالای دیوار دو طرف ورودی به رنگ سبز با گل‌های سفید است. در سمت چپ گنبدی دیده می‌شود به رنگ طلایی با نقوش ختایی و رنگارنگ و اسلیمی‌های طلایی است. رنگ طلایی گنبد به خوبی در این کار می‌درخشد و با رنگ لاجورد ساقه گنبد تضاد رنگی زیبایی را بوجود آورده است. نقوش ختایی و اسلیمی روی ساقه گنبد به خوبی با هم هماهنگ شده‌اند. رنگ زمینه مناره و رنگ ترنج‌های آن یعنی لاجورد و سبز و آبی، جزو رنگ‌های سرد هستند و با هم تنالیده رنگی دارند. رنگ گرم طلایی روی زمینه سرد لاجوردی و سبز و آبی، جلوه بسیار زیبایی ایجاد کرده‌اند. در زیر قسمتی از مناره که نعلبکی نام دارد، رنگ طلایی با رنگ لاجورد تضاد رنگ سرد و گرم بوجود آورده و باعث درخشش بیشتر رنگ طلایی شده است. در پشت مناره، بنایی با ترکیب آجر و کاشی به صورت مثلثی وجود دارد. بنایی که روی بام آن آلاچیق وجود دارد، دیوارهایش به صورت آجرکاری مشبک است و روی بام آن گره هندسی هشت و چهارلنگه به کار رفته است. بنای کنار آن هم دارای آجرکاری مشبک است. در این نگاره از رنگ‌های گرم و آجرکاری به وفور استفاده شده است.

تصویر ۴. حضرت یوسف (ع) و ندیمان زلیخا

نگاره «حضرت یوسف (ع) و ندیمان زلیخا» مجلس چهارم از دفتر دوم (اورنگ دوم) از مجموعه هفت اورنگ جامی فریر است. «اندازه صفحه ۲۳۴×۳۴۵ م م و اندازه نگاره ۱۵۹×۲۳۷ م م است. این نگاره منسوب به شیخ محمد است» (حسینی، ۱۳۸۵: ۹). نگاره دارای کادری عمودی است.

حضرت یوسف و برپایی جشن باشکوه عروسی، مأخذ: همان: ۴۸.

با رنگ لاجورد حاشیه بالای آن تضاد رنگی سرد و گرم بوجود آورده‌اند. نوار تزئینی به رنگ آبی روشن دو طرف حاشیه لاجورد با آن تنالیده رنگی بوجود آورده است و نیز باعث شده تا چشم به یکباره از رنگ لاجورد وارد رنگ گرم نشود و نقش یک رابط را بازی می‌کند. نقوش ختایی با نقوش هندسی نوار تزئینی با هم به خوبی هماهنگ شده‌اند. رنگ طلایی که بین رنگ لاجورد کتیبه و نوار سبز دور آن قرار گرفته باعث تنوع شده است. این رنگ سبز با رنگ گرم دیوار تضاد رنگی سرد و گرم زیبایی را بوجود آورده است. رنگ سیاه رخ نماهای بالای دیوار باعث شده تا نقوش ختایی به خوبی در این زمینه دیده شوند. رخ نماهای بالای دیوارهای دیگر به رنگ سبز است که با رنگ گرم کل بنا یک تضاد رنگی بوجود آورده و باعث تعادل و هماهنگی

جدول ۴. جزییات تصویر ۴، مأخذ: همان.

نقوش موجود روی بنای نگاره				

جدول ۶. معرفی نوع نقش به کار رفته در بناها، مأخذ: همان.

ردیف	تصویر	نام نگاره	نوشتاری	ختایی	گره چینی	گره هندسی	آجر چینی	ترکیب آجر و کاشی	ترکیب اسلامی و ختایی	گلدانی	تشعیر
۱		حضرت یوسف (ع) و برپایی جشن با شکوه عروسی	*	*	*	*	*	-	*	-	-
۲		شهادت کودک بر معصومیت حضرت یوسف (ع)	*	*	*	*	*	-	*	-	-
۳		ورود عزیز و زلیخا به مصر و استقبال مصریان از ایشان	*	*	*	*	*	*	*	-	-
۴		حضرت یوسف و ندیمان زلیخا	*	*	*	*	*	-	*	*	*

جدول ۷. معرفی رنگ نقوش به کار رفته در بناها، مأخذ: همان.

ردیف	تصویر	نام نگاره	نوشتاری		ختایی		گره چینی		گره هندسی		آجر چینی		تشعیر		
			نقش	زمینه	نقش	زمینه	نقش	زمینه	نقش	زمینه	نقش	زمینه	نقش	زمینه	
۱		حضرت یوسف (ع) و جشن با شکوه عروسی	لاجورد	سفید	لاجورد	رنگارنگ	رنگارنگ	کره	قهوه ای	طلایی، سبز	کره	کره	-	-	
										طلایی					سبز
										طلایی					نارنجی
										مشکی					مشکی، آبی، سفید، سبز
۲		شهادت کودک بر معصومیت حضرت یوسف (ع)	لاجورد	طلایی	لاجورد	رنگارنگ	رنگارنگ	کره	قهوه ای	آبی، طلایی	کره	کره	-	-	
										مشکی					قهوه ای
										مشکی، طلایی					مشکی
										لاجورد، طلایی					مشکی
										سفید					خاکستری روشن
										لاجورد، طلایی					آجری روشن
										نارنجی					مشکی، نارنجی، سبز
۳		ورود عزیز و زلیخا به مصر و استقبال مصریان	طلایی	مشکی	لاجورد، طلایی	رنگارنگ	رنگارنگ	کره	قهوه ای	اکر روشن، سبز، صورتی، آبی	کره	کره	-	-	
										لاجورد، طلایی					خطوط سبز، بنفش، نارنجی

ادامه جدول ۷.

ردیف	تصویر	نام نگاره	گلدانی		ترکیب آجر و کاشی		ترکیب اسلیمی و ختایی	
			زمینه	نقش	زمینه	نقش	زمینه	نقش
۱		حضرت یوسف (ع) و برپایی جشن با شکوه عروسی	خاکستری	خاکستری	آجری روشن	سبز، لاجورد	اسلیمی طلایی، ختایی رنگارنگ	اسلیمی طلایی، ختایی رنگارنگ
۲		شهادت کودک بر معصومیت حضرت یوسف (ع)	-	-	نخودی	سبز	اسلیمی طلایی، ختایی رنگارنگ	اسلیمی طلایی، ختایی رنگارنگ
۳		ورود عزیز و زلیخا به مصر و استقبال مصریان از ایشان	خاکستری	خاکستری روشن	آجری روشن	سبز، آبی، لاجورد	اسلیمی طلایی، ختایی رنگارنگ	اسلیمی طلایی، ختایی رنگارنگ
۴		حضرت یوسف و ندیمان زلیخا	-	-	-	-	اسلیمی طلایی، ختایی رنگارنگ	اسلیمی طلایی، ختایی رنگارنگ

نتیجه

با توجه به جداول ایجاد شده، یافته‌های حاصل عبارتند از: ۴ نگاره دارای نقش می‌باشند. بیشترین محل نقوش به کار رفته در محراب، کتیبه و رخ بام بوده است. بیشترین نقوش به کار رفته، نقوش ختایی، گره هندسی، ترکیب اسلیمی و ختایی و گره چینی بوده که در همه نگاره‌ها وجود داشته‌اند. نقوش اسلیمی و ختایی بیشتر در لچک‌های محراب‌ها دیده می‌شوند و نقوش گره هندسی بیشتر روی دیوارها به کار رفته‌اند. رنگ غالب نقوش لاجورد است که در کنار یک رنگ گرم مثل طلایی، نارنجی و کرم یا در کنار یک رنگ روشن مثل سفید، آبی روشن و بنفش روشن استفاده شده است. در ترکیب اسلیمی و ختایی، رنگ غالب اسلیمی‌ها، طلایی است. در ترکیب کاشی و آجر، رنگ غالب زمینه، روشن است، مثل: کرم، آجری روشن یا نخودی و نقوش به رنگ‌های تیره مثل: لاجوردی، سبز و آبی هستند. رنگ غالب گره چینی‌ها کرم و قهوه‌ای است. زمینه ختایی‌ها، لاجورد، مشکی یا طلایی است. نقش اسلیمی به تنهایی و بدون ختایی، استفاده نشده است. در تشعیر، از تضاد رنگی تیره و روشن استفاده شده است و تشعیر فقط در یکی از نگاره‌ها بکار رفته است. برای در کنار هم قرارگیری رنگها از عامل رنگ‌های تیره و روشن و نیز عامل رنگ‌های متضاد سرد و گرم

استفاده شده است.

در بررسی تحلیل‌های نگاره‌ها و با توجه به یافته‌هایی که در جداول ارائه شد، نقوش از کنار هم قرار گرفتن و تکرار و ترکیب نقوش واقع‌گرا و نقوش انتزاعی بوجود آمده‌اند. ترکیب نقوش بیشتر روی زمینه گره‌ها و ترکیب اسلیمی و ختایی‌ها بسته شده‌اند. تلفیق اسلیمی و ختایی‌ها بیشتر در لچک‌های محراب‌ها دیده می‌شوند. گره‌ها به دو صورت، گره چینی مشبک در پنجره‌ها و گره‌هایی که در کاشی کاری‌ها روی بدنه دیوار بناها دیده شده‌اند وجود دارند که از ترکیب نقوش هندسی ساده مثل پنج ضلعی، شش ضلعی، ستاره و... بوجود آمده‌اند. اندازه نقوش با وجود اینکه دارای تنوع هستند، یعنی بزرگ و کوچک شده‌اند و همه یکسان و یکنواخت نیستند، اما نگارگر از عامل رنگ در کنار این تغییرات اندازه استفاده کرده و هماهنگی و تناسب را بوجود آورده است. ضمن اینکه از تضادهای رنگی گرم و سرد و تضادهای تیره و روشن بهره گرفته، ولی توانسته فضای حاکم را با وجود تنوع نقوش و تنوع رنگی به یک وحدت و هماهنگی برساند.

منابع و مأخذ

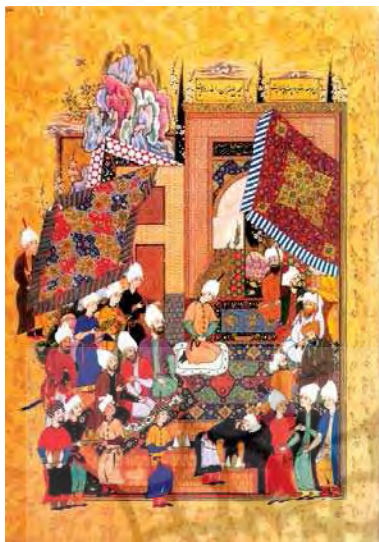
- اشرفی، م.م. ۱۳۸۴. *سیر تحول نقاشی ایرانی سده شانزدهم میلادی*. ترجمه: زهره فیضی. تهران. فرهنگستان هنر. اعظم زاده، محمد. ۱۳۹۲. *واژه نامه عمومی هنر*. تهران. سیمای دانش.
- افصح زاده، اعلا خان. ۱۳۷۸. *نقد و بررسی آثار و شرح حال جامی*. تهران. میراث مکتوب.
- پاکبان، روئین. ۱۳۸۰. *نقاشی ایران از دیرباز تا امروز*. تهران. زرین و سیمین.
- پاکبان، روئین. ۱۳۸۱. *دایره المعارف هنر*. تهران. فرهنگ معاصر.
- تاکستانی، اردشیر. ۱۳۸۱. *شیوه تذهیب*. تهران. سروش.
- حسینی، مهدی. ۱۳۸۵. *هفت اورنگ جامی به روایت تصویر سلسله الذهب*، یوسف و زلیخا، سبحة الابرار. کتاب ماه هنر؛ بهمن و اسفند، ص ۱۹-۶.
- دایره المعارف تشیع. ۱۳۸۰. تهران. شهید سعید محبی.
- ذابح، ابوالفضل. ۱۳۶۳. *طلایی، شنکرف، سبز زنگاری*. فصلنامه هنر؛ شماره ششم.
- زرین کوب، عبدالحسین. ۱۳۸۶. *با کاروان حله مجموعه نقد ادبی*. تهران. علمی.
- شرو سیمپسون، ماریانا. ۱۳۸۲. *شعر و نقاشی ایرانی حمایت از هنر در ایران*، شاهکارهایی از هنر نقاشی قرن دهم ه.ق. ترجمه: عبدالعلی براتی و فرزاد کیانی. تهران. نسیم دانش.
- شعبانی، احمد. ۱۳۸۲. *شرح احوال شاهزاده ابو الفتوح سلطان ابراهیم میرزا و بررسی کتابخانه وی*. دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان شماره ۳۴ و ۳۵.
- صفا، ذبیح الله. ۱۳۶۴. *تاریخ ادبیات ایران*. تهران. فردوسی.
- فتوت، فرزانه. *پایان نامه جلوه‌های تصویری نقش در نگارگری ایرانی*. مقطع تحصیلی: کارشناسی نقاشی. استاد راهنما: صادقی. دانشگاه شاهد، ۱۳۸۵.
- کوه نور، اسفندیار. ۱۳۸۳. *جلوه‌گری نقوش هندسی در آثار هنرهای سنتی ایران*. مشهد. انتشارات نور حکمت.
- کیانمهر، قباد. خزائی، محمد. ۱۳۸۵. *مفاهیم و بیان عددی در هنر گره چینی صفوی*. کتاب ماه هنر؛ شماره ۹۱ و ۹۲.
- کیانی، محمد یوسف. ۱۳۷۶. *تزئینات وابسته به معماری ایران دوره اسلامی*. تهران. سازمان میراث فرهنگی. مدرس گیلانی، مرتضی. ۱۳۸۶. *مثنوی معنوی هفت اورنگ*. تهران. نشر مهتاب.

Introduction and Analysis of Architectural Designs in Illustrations of Joseph and Zuleikha Poem in Haft Awrang of Jami Manuscript, Mashhad School

Azar Jahan Yar, MA in Handicraft, Sooreh University, Tehran, Iran.

Khashayar Ghazizadeh, Assistant Professor, Shahed University, Tehran, Iran.

Received: 2016/4/3 Accepted: 2017/10/8

There is a manuscript of Haft Awrang in Washington Freer Gallery written by Jami which includes seven poems. One of them is called Joseph and Zuleikha from which six episodes have already been illustrated. Considering the variety and scope of the architectural designs in illustrations of the Joseph and Zuleikha poem, identifying and categorizing the designs seemed to be necessary for interested future researchers. This study has been conducted to identify and introduce various architectural designs in illustrations of the Joseph and Zuleikha poem in Jami's Haft Awrang manuscript in Mashhad school which is kept in Washington Freer Gallery. These designs are investigated in terms of harmony and relation of their placement in a general space over the buildings of each illustration. Thus in this research, types of architectural designs in Joseph and Zuleikha illustrations in the Haft Awrang manuscript are studied and described in detail. The study will respond to the following questions:

1. The contiguity and repetition of which designs formed the architectural designs in the illustration of Joseph and Zuleikha poem in Mashhad school manuscript of Jami's Haft Awrang?
2. What made these designs so coordinated?

The research method is descriptive- analytical and the data was gathered through library sources. It is concluded that the artists put a variety of realistic and abstract designs next to each other and repeated them to decorate the buildings. In spite of their different sizes, these designs were put together using the colors in a way that they look completely coherent and harmonic.

Keywords: Haft Awrang, Joseph and Zuleikha Poem, Mashhad School, Design.